

Арнольд
Цофнас

ФІЛОСОФ АВЕНІР УЙОМОВ Останнє інтерв'ю

Наприкінці травня цього року пішов з життя Авенір Іванович Уйомов... Непересічний мислитель, Філософ з великої літери, педагог від Бога, людина з активною життєвою позицією. Оpubлікував «морє» монографій, брошур, навчальних посібників, журнальних і газетних статей різними мовами, від російської та української до англійської та китайської. Завдяки йому маємо численні нові та плідні ідеї. А вони, як і ті рукописи, «не горять». Їх сьогодні використовують не лише філософи, а й фахівці у найрізноманітніших галузях знання.

Подана далі біографія була написана 2008 року, до 80-річчя Уйомова. Про події його життя розкакую, ґрунтуючись на його розповідях. Авенір Іванович цей текст тоді прочитав, щось у ньому поправив. А по тому відповів на кілька моїх запитань. Відповіді його надруковано нижче. Думаю, це було його останнє інтерв'ю. Зараз у текст біографії внесено незначні доповнення — і тому, що життєвий шлях, на жаль, закінчено, і, головне, тому, що Авенір Іванович продовжував плідно працювати майже до останнього дня свого життя.

Біографічний начерк

Чи кожного можна навчити «любові до мудрості»? Питання дискусійне. Батьки, відправляючи кохане чадо до навчання, зазвичай кажуть (чи думають): «Іди, набирайся розуму», проте навряд чи скажуть: «Іди, та здобудь любов до мудрості».

Схильність до мудрості, до того, щоб усе на світі, навіть і саму філософію, розглядати не інакше як з метарівня, — з цим, мабуть, треба народитися. А надалі ще й розвивати в собі цю здатність упродовж усього життя. Мені пощастило багато років спілкуватися з такою людиною, ми говорили багато про що, інколи — і про мудрість.

Розкажу про творчу путь філософа Авеніра Івановича Уйомова.

Писати про нього водночас і легко, і дуже непросто. Легко, оскільки Уйомов найменше схожий на такого собі неприступного мислителя, який сидить у склепі й усім своїм виглядом дає зрозуміти, що «один для нього — десять тисяч, якщо він найкращий», а розмова з ним змушує ніяковіти й запинатися. А непросто, бо взагалі важко писати про оригінального мислителя: нібито береш самовпевнене зобов'язання не тільки зрозуміти непересічну людину, а ще й оцінити її ідеї! Тому я наперед зауважу: не наводитиму тут аналітичну біографію вченого або ж повчальну розповідь про те, як досягти мудрості. Натомість розкажу про деякі характерні епізоди біографії та спрощено опишу кілька — сподіваюсь, що все ж головних — ідей.

Пошук шляху

Навряд чи схильність до філософії була у Вені Уйомова успадкованою. Він народився 1928 року у звичайній сім'ї в селі Поречье Шуйського району Івановської області. Мама працювала рахівником, батько — чоботар. Ніякого особливого виховання. Не було в ті роки ні елітних шкіл, ні авторитетних репетиторів. Хіба що отримав Веня кілька мудрих порад від свого вітчима, доки той не став, ще до війни, в'язнем та смертником ГУЛАГу. Чи був вундеркіндом? Важко сказати. Гадаю, у його сім'ї такого слова і не знали. Якщо чимось і вирізнявся поміж однолітків, то тим, що був досить товстим хлопчиком, а отже — кепкування та глузування дітей, надлишок самотності, читання та мрії про нездійсненні подвиги. Про що мріялось? Звичайно, не про філософію. 1935 року доля закинула сім'ю у Владивосток, а там — море-океан. Мріяв про дальні мандрівки, про морські битви, багато про це читав (згодом став непересічним знавцем морської історії).

Вчився добре, запоем читав, проте... за власним вибором, «за інтерес», як сказали б у Одесі, а не за тоталітарно-єдиними шкільними вимогами. Потайки Веня навіть писав сатиричні віршики на шкільні порядки. І врешті-решт — втеча зі школи після 7-го класу. Спочатку спробував потрапити у військово-морську школу, і вступив, проте згодом був «забракований» медичною комісією. Перейшов до морського технікуму. Але тут непересічний, амбітний та самовпевнений хлопець, який «занадто багато знав», на жаль, не прийшовся «до двору». Провчився лише рік, а відтак 15-річний экс-майбутній-капітан подав документи у Політехнічний інститут. В ін-

ституті здивувалися. Бажаючи, можливо, позбутися настирливого недолітка, сказали: от якщо за три місяці впорашся з іспитами з усіх шкільних предметів за 8—10-й класи, то прийmemo. І він... упорався. Понад те, складати іспити екстерном йому сподобалося. З'явився смак до самоосвіти. Виникло почуття хазяїна своєї долі.

Перше, чого він навчився у Політехнічному інституті, це... пропускати лекції. Вони видавались йому пустопорожнім марнуванням часу: адже все можна знайти в книжках! У 16 років він здійснює, мабуть, першу спробу піднятися на метарівень — пише проект реформи освіти (до якого буде потім неодноразово повертатися впродовж 50 років!). Головна ідея проекту — самостійна робота школяра та студента. Проте самоосвіта вимагала усвідомлення власного інтересу. Більше за інші предмети молодого студента цікавила математика — загальна мова наук, а от технічні дисципліни здавались менш привабливими. Проте випадково знайшлася ще одна можливість піднятися над повсякденністю. Прочитав у бібліотеці книгу Гельвеція, заінтригований її назвою «Про людину». Виник інтерес до філософії, став читати й інші філософські книги. Щоправда, це не завадило потім «завалити» залік з основ марксизму-ленінізму. Проте іспити, раз такі вже були правила гри, складав цілком успішно.

Прагнення до узагальненого мислення явно перемагало інтерес до вкрай приземлених прикладних дисциплін. При цьому він вірив у магічну силу самоосвіти. І от після другого курсу Веня залишає Владивосток, і не без пригод (адже ішла ще війна з Японією) відбуває вступати не куди-небудь, а одразу до Московського державного університету. Не прийняли, звичайно, — кого тоді цікавив неординарний хлопчина ще шкільного віку, у якого, на додачу, не було навіть московської прописки? Та що ж робити, не повертатися ж із ганьбою назад! І фортуна йому посміхнулась. Його прийняли в Інститут аерофотозйомки, геодезії та картографії, дали гуртожиток і... можливість поновити спроби вступити до Московського державного університету.

Ні на механіко-математичному, ні на фізичному факультеті скласти іспити екстерном не дозволили. Натомість декан філософського факультету — радше аби настирливий хлопчина відчепився — несподівано сказав, що місце є, але... не на першому, а на другому курсі. От, якщо хочеш, можеш спробувати... скласти іспити з усіх предметів за два семестри впродовж двох тижнів! Що ж, з екстремальними ситуаціями Веня вже стикався, — всі іспити, на подив екзаменаторів, витримав і 1946 року став студентом філософського факультету. Закінчив його через три роки з відзнакою і рекомендацією до вступу в аспірантуру Інституту філософії АН СРСР.

І у повсякденному житті студента Уйюмова помітне було прагнення поглянути на всілякі «правила гри», як то кажуть, з висоти пташиного польоту. А звідти ці правила виглядали доволі абсурдними. Вочевидь, з

метою виховання соціалістичного колективізму в повоєнні роки були обов'язковими колективні відвідування театральних вистав, кінофільмів. Раз-другий сховався, а наступного разу замість кінотеатру пішов у бібліотеку. І за те, що виявився не таким, як усі, на комсомольських зборах отримав догану: «за уход в науку и отрыв от группы». Щоправда, далі, буквально за гомеопатичним принципом «лікувати тим самим, від чого захворів», догану зняли «за отличную учебу и успешную защиту дипломной работы».

До аспірантури Авеніра Уйомова прийняли на своєму ж факультеті, на кафедру логіки. У 24 роки він захистив кандидатську дисертацію. Докторська, також за фахом «логіка», буде захищена у 36 років, коли Уйомов працюватиме уже в Одесі.

Чому ж вибір аспіранта випав не просто на філософію, але на логіку? Імовірно, він думав тоді, що логіка торує шлях до аналізу самого філософського знання з метарівня, з точки зору метафілософії. Він думав так: коли йдеться про прогрес, майже завжди мають на увазі науково-технічний прогрес, який був би недосяжним, якби не вдалося досягти більш-менш однозначного узгодження людських дій. Саме наука віднайшла численні засоби такого узгодження — від математичних до технологічних. А водночас у суспільному та приватному житті узгодження й пошуки однозначності сьогодні залишаються такими ж важкими, як і 30 сторіч тому! Чомусь, за наявності тисяч рецептів щастя, запропонованих розумними людьми всіх попередніх цивілізацій, «сума щастя», схоже, не зростає. Гуманітарні проблеми сьогодні розв'язують так само «навпомацки», як і в попередні часи.

Ще студентом Авеніра Уйомов зрозумів, що наскоком цю проблему не розв'язати. Слід з'ясувати, чи не можна якось підвищити надійність філософських висновків. Починаючи з 1947 року його не полишає думка про розроблення відповідного цій меті формалізму.

Кандидатська дисертація: «Аналогія у сучасній техніці». Захист відбувся не без «запитань». Було висловлено сумніви у філософському характері дисертації — через недостатню кількість цитат та посилань на класиків марксизму. Інше звинувачення, не менш серйозне — у «космополітизмі»: забагато посилань на «буржуазних» логіків. Та все ж присутні члени Ради (за винятком лише одного!) проголосували «за».

Після закінчення аспірантури Авеніра Іванович повернувся на свою «малу батьківщину» — працювати в Іваново. Там Уйомов готує докторську дисертацію. Там він виступає (і хоч би як дико це зараз звучало, але у ті часи на це треба було мати непересічну хоробрість) на захист теорії відносності А. Айнштейна та кібернетичних ідей Н. Вінера. Там же у молодого філософа виник і задум загальної теорії систем.

Захист докторської дисертації відбувся за 12 років після кандидатської. Ситуація у суспільстві змінилася, відчувалося, що настає славнозвісна

«відлига» — і до докторської праці «Речі, властивості, відношення та теорія умовиводів за аналогією» вже ніхто не чіпляв ідеологічних ярликів. Опонентами були відомі філософи: В. Асмус, П. Копнін, О. Зинов'єв. Захист пройшов блискуче. А теоретична основа дисертації була опублікована ще до захисту, 1963 року [Уёмов, 1963].

Структура універсуму

Книгу «Речі, властивості та відношення» спіткала доволі щаслива доля. Її неодноразово перекладали іноземними мовами, а в ті роки для радянської праці з філософії таке траплялося вкрай рідко. Книжка витримала випробування часом, і через 40 років на неї все ще посилаються, хоча наклад для того часу був дуже скромним, а перевидань не було. Чим це пояснити? Вперше після Аристотеля поняттям речі, властивості та відношення було повернуто статус філософських категорій. Було показано, зокрема, що стосовно структурних проблем завжди існувало аж 7 філософських позицій — залежно від визнання первинності однієї чи пари з цієї трійки категорій або ж визнання їх усіх рівноправними. Відмінності між цими сімома філософськими «партіями» аніскільки не менш важливі за так багато обговорювану у марксизмі боротьбу між матеріалізмом та ідеалізмом.

Сам автор книги посів «тернарну» позицію: речі, властивості та відношення — це не різновиди буття, а радше аспекти одного й того самого. Як і його улюблений філософ Аристотель, Уйомов бере до уваги гнучкі структури натуральної мови і пропонує вважати відмінності між згаданими категоріями не більш ніж функціональними. Скажімо, що таке «брат»? Це слово може вказувати і на предмет, якому приписано деяку властивість (скажімо, «старший»), воно ж може позначати властивість (деякого Івана), або ж відношення (між Іваном і Петром). Виявилось, що такий кут зору набагато краще, ніж інші шість, дає змогу осмислити певні проблеми науки ХХ сторіччя. У новому світлі поставали шляхи розвитку логіки та характер низки її проблем. А людське пізнання неможливе без моделювання, яке, своєю чергою, ґрунтується на висновках за аналогіями.

Аналогія та моделювання

У двох своїх, пов'язаних єдиним задумом, монографіях, написаних за матеріалами докторської дисертації, — «Аналогія у практиці наукового дослідження» [Уёмов, 1970] та «Логічні основи методу моделювання» [Уёмов, 1971] — Уйомов використовує категорійний базис речей, властивостей та відношень для розроблення оригінального методу зображення структур умовиводів за аналогією. Він досліджує різні типи

аналогій у філософії, у класичній та сучасній фізиці, у кібернетиці, а також аналогії з історії математики та з історії технічного моделювання. От коли придалися негуманітарні «закидони» студента Уйомова! А завершилося все класифікацією умовиводів за аналогією та класифікацією типів моделей, і виявився їх не один десяток, причому деякі ніхто раніше не описував.

Та все ж... Дослідження аналогій ще не було достатньо універсальним у тому розумінні, що не надавало засобів розгляду *довільних* проблем, зокрема й таких, де об'єкт цікавить нас безпосередньо, де не передбачено розгляду його моделі та висновків за аналогією. Інша річ — поняття «система» та системний підхід: адже хіба існує хоч би щось у світі, що не можна було б розглядати як систему чи частину системи? Та й саме наше мислення вважають недосконалим, якщо воно несистемне.

«Системи скрізь!»

Це «гасло» належить не Уйомову, а відомому вченому-біологу Л. фон Берталанфі, шанованому як фундатор загальної теорії систем. Проте насправді Берталанфі створив не «загальну», а узагальнену теорію: він переніс знання щодо біологічних систем (головним чином організмів та популяцій) на деякі інші царини. «Системи» у його розумінні можна було знайти далеко не скрізь: Берталанфі не став би розглядати як системи числовий ряд, трикутник або сузір'я. Узагальнення, подібні до виконаних Берталанфі, можна знайти у багатьох інших авторів, з тією лише різницею, що вони йшли від математики, фізики чи інших, вже відомих та озброєних своїми методами дисциплін. Врешті-решт, системи знаходились нібито скрізь, проте, по-перше, лише відповідно до запропонованого вченим — «системником від певної дисципліни» — визначення, по-друге, скрізь були присутні також об'єкти, не визнавані системами. Кожен системник поділяв світовий універсум на системи і не-системи. З точки зору Уйомова не світ поділяється на системи та несистемні «конгломерати», а *довільний* предмет можна розглядати і як перше, і як друге — залежно від способу його зображення. І справа тут не у «зображенні» як конструкті мислення. Якщо йдеться про предмет, що об'єктивно існує, то й довільна система, що реалізується на ньому як на субстраті, також існує об'єктивно, відрізняючись від інших таких систем лише стосовно вибору аспекту, в якому розглядають предмет, чи його структури.

Системний підхід у дослідженні об'єктів відкривав нові перспективи. Наприкінці 1960-х років при кафедрі філософії Одеського державного університету було відкрито лабораторію, де А. Уйомов із групою співробітників та аспірантів розробляв методологію системного підходу, конкретизуючи її у напрямку побудови загальної *теорії* систем. Для визначення об'єкта як системи слід спочатку зафіксувати «концепт» — смисл, в якому ми цей об'єкт розглядаємо. Далі вказуємо певну «структуру» —

відношення або ж множину властивостей, що відповідають заданому концепту. І лише останньою чергою сам об'єкт постає у вигляді «субстрату» — матеріалу, на якому реалізується системне зображення і який або членують на елементи, або ж він постає як нерозчленований. Крім філософських категорій властивості, відношення та об'єкта (речі), для цього універсального світогляду знадобилась ще одна трійка філософських понять: «визначене», «невизначене» та «довільне» — адже йдеться про *довільну* річ, розглядувану як система, про *яку-небудь* (не обов'язково єдино можливу) структуру та про цілком *визначений* (попередньо зафіксований) концепт.

Таке визначення «системи» виявилось дуже зручним для власне системного дослідження речей. Став можливим не просто аналіз безпосередньо даних властивостей та відношень довільного об'єкта в універсумі (як от маса, колір, швидкість, заряд, темперамент, кмітливість, панування тощо), а й також властивостей та відношень *специфічно системних*. До множини останніх — таких, що потребують попереднього системного зображення об'єкта — належать, зокрема, однорідність, завершеність, стабільність, надійність, упорядкованість, унікальність, цілісність та багато інших. Тепер ці характеристики набули чітких визначень як значення «*системних параметрів*». У лабораторії системних досліджень було проведено гігантську емпіричну роботу зі встановлення кореляцій різних значень системних параметрів і вдалося сформулювати кілька десятків системних закономірностей, а також виявити галузі їх практичного застосування. (З численних публікацій на цю тему Уйюмова та його учнів назву лише його фундаментальну працю «Системний підхід та загальна теорія систем» [Уйюмов, 1978a]).

Проте тепер одеським системникам не дає спокою думка про те, що виявлені закономірності мають емпіричний характер, а отже, поділяють усі вади емпіричних законів і до того ж зберігають сліди багатозначності натуральної мови, якою були сформульовані. Професор Уйюмов повертається до тієї проблеми, про яку думав студент та аспірант Уйюмов. Бракує адекватної мови для розв'язання настільки універсальних завдань, які, до того ж, у більшості випадків не можуть бути сформульовані кількісно. На створення такої мови, якщо вести відлік не від замислу, а від перших публікацій, знадобилося понад 30 років. Я згадаю тут лише ті праці, за якими можна простежити «розгортання» всіх 4-х варіантів мови тернарного опису: [Уйюмов, 1968; Уйюмов, 1978a; Уйюмов, 1978b], а також останню ґрунтовну публікацію у США [Uyemov, 1999; Uyemov, 2002; Uyemov, 2003].

Мова тернарного опису

Враховуючи те, що довільний об'єкт можна розуміти як систему, формальна мова для відповідного зображення об'єкта мала відповідати поглядам Уйюмова щодо універсальної структури буття.

Це означало, що можливості нової мови не мають вичерпуватися завданнями лише системних досліджень. Засадовими стосовно «мови тернарного опису» (МТО) було зроблено згадані вище дві трійки філософських категорій: 1) об'єкт, властивість, відношення; 2) визначене, невизначене, довільне. Було прийнято (також згадуваний вище) принцип функціонального, а не абсолютного розрізнення понять у кожній із цих трійок. Відповідно до визнання того, що речі, відношення та властивості можуть розрізнятися лише контекстуально, у МТО їх виражено через синтаксис. Друга ж трійка категорій утворила семантику цієї мови.

Тут не місце викладати МТО з усіма його особливостями. Ці особливості неодноразово аналізовано [Леоненко, Уёмов, Цофнас, 2007; Леоненко, Цофнас, 2004; Leonenko, 2001]. Скажу лише, що Уйомовим та невеликою групою його співробітників (в Одеському університеті, а потім у відділі системних досліджень Одеського інституту економіки, який Уйомов очолював з 1973 по 1993 роки) було запропоновано багато логічних новацій. І по сьогодні деякі з цих новацій традиційні логіки приймають «зі скрипом» — така, мабуть, доля всього нового в науці. Та все ж після створення МТО стало ясно, що це принципово нове логічне числення, і маємо справу з явищем непересічного масштабу. Можливо, попередніми «віхами на шляху» до МТО можна вважати числення висловлювань (немовби «числення речей»), логіку Аристотеля (немовби «числення речей та властивостей») та логіку відношень (немовби «числення речей та відношень»). Юнацька мрія — щодо більш чіткого вираження якісних суджень, зокрема про добро та зло, про віру та знання, про щастя та справедливість, про тоталітаризм та лібералізм тощо — схоже, наблизилась до свого здійснення.

Школа

За радянських часів сама згадка про власну філософську «школу» спричиняла підозри у політичній неблагонадійності. У всіх була одна «школа» — універсальний марксизм-ленінізм. Та все ж після відлиги 1960—1970-х якщо і не в офіційних виданнях, то на наукових конференціях про школи стали говорити. І тут «школу Уйомова» згадували обов'язково.

І справді, десятки років щотижня збирався системний семінар, який відвідували студенти, аспіранти і ті учні Уйомова, що вже мали своїх аспірантів. Деякі з них зараз працюють в інших країнах та на інших континентах. У науковій пресі можна знайти праці з подальшого розвитку системного підходу та його застосування у найрізноманітніших галузях пізнання. Серед них — праці безпосередніх учнів Авеніра Івановича: І. Дмитревської (системний підхід в інтерпретації текстів), Б. Плеського (аналіз політичних ситуацій з системної точки зору), Л. Сумарокової (системний підхід у лінгвістиці), М. Савусіна (подальша розробка МТО), І. Сараєвої

(аналіз системних параметрів), Г. Штаксера (аналіз системних параметрів, логіка), Г. Полікарпова та Л. Терентьєвої (системний аналіз проблем теоретичної фізики та силогістики), Л. Леоненко (теорія аналогій, МТО), А. Цофнаса (системний аналіз гносеологічних та інших філософських проблем), О. Чайковського (системний підхід як методологія хімії) та багатьох інших учнів (переважну більшість тут не названо) різних генерацій. Звичайно, не всі учні сприйняли ідеї свого вчителя в усьому, деякі ідуть своїми шляхами, — та хіба буває інакше?

Життя як система

Менш за все хотів би створити у читача враження, що одеський філософ Авенір Уйомов був ученим, заповоненим одним лише бажанням реалізувати невідв'язний студентський задум — свою *idée fixe*. Це зовсім не так. Понад те, з поверхового погляду на величезний список праць Уйомова може здатися, що він часто «розкидався». Серед його публікацій були і сміливий виступ на захист шельмованої тоді кібернетики (як зазначалося, ще до ХХ з'їзду КПРС), і десятки гострих статей щодо найрізноманітніших проблем власне філософії, філософських питань природознавства, статті з логіки, методології науки і науково-популярні книжки. Його праці перекладали і європейськими мовами, і навіть китайською (притому напередодні «культурної революції»). Не кажу вже про численні газетні статті. Не кажу також про активну участь у роботі зі школярами в якості президента Малої академії наук, про численні публічні виступи.

Ніколи не згасав у Уйомова інтерес до політичного життя. 1968 року, будучи завідувачем кафедри філософії Одеського держуніверситету (з 1964 року), він написав протест проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину і передав його секретарю парткому ОДУ. Після цього ставлення і парткому, і ректора до шанованого досі філософа різко змінилося. Вочевидь, саме тоді ухвалили рішення віддалити «незручного» педагога від студентів. У результаті деякий час по тому Авенір Іванович опинився на суто науковій роботі в Одеській філії Інституту економіки АН УРСР. Проте й надалі професор Уйомов знаходив можливості активно демонструвати свої демократичні переконання. Досить сказати, що за часів горбачовської перебудови майже всі майбутні демократичні партії в Одесі, зокрема й «Рух», розпочинали свою діяльність на теренах Одеського філософського товариства, яке очолював Авенір Уйомов. Ба більше: Уйомов був обраний співголовою одеської організації «Руху». А одеські газети того часу публікували численні його статті політичного спрямування.

Та все ж за деревами ясно видно ліс. Ясно видно стрижень духовного життя цієї непересічної людини, точніше сказати, той самий «концепт», відповідно до якого він добирав спосіб (структуру або, якщо завгодно,

«рецепт») життя, а вже його події-елементи траплялися немовби самі по собі. Концепт особистого життя — це якраз те, що робить життя осмисленим та цілісним. Хіба не про такого кажуть «цілісна особистість»? Чого таки не було у житті цієї людини — так це наукових праць чи вчинків, які суперечили б переконанням його душі.

Навряд чи саме лише — навіть «системне» — слідування до поставленої мети робить людину мудрою. Слушно, проте, що шлях до мудрості неможливий без системної організації свого мислення й усього життя. Ніхто не ставав Філософом з великої літери випадково чи неумисно. Хоча всі психічно здорові люди здатні до системного мислення, але велика філософія вимагає чогось більшого — можливо, саме цієї здібності до свідомої концептуалізації. Плюс концентрація уваги та готовність працювати завжди і скрізь для досягнення своєї мети, не забуваючи, проте, що життєвий світ не звідний до жодних, навіть найвищих, цілей. Чи можна навчити цього всіх та кожного? Не знаю... Тому й приглядаємось ми до біографій нестандартних людей, про яких вже можна не питати, чи збулись вони.

Останні роки

Ще змолоду в Авеніра Івановича лікарі виявили діабет. Неодноразово пробували «підсадити» його на інсулін, та він не погоджувався — шукав свої власні способи знизити рівень цукру. І знаходив. Про нього, без перебільшення, можна сказати: здорові дух і розум стали чинниками здоров'я тіла — майже до самого кінця. Він помер через неповних два місяці після того, як відзначив своє 84-річчя, 29 травня 2012 року. Працював до останніх тижнів. Публікував статті. Останньою опублікованою за життя книгою стала «Метафізика» (Одеса, 2010). Книгу побудовано навколо аналізу онтології Аристотеля з позицій системного підходу. Використано мову тернарного опису. Як завжди, оригінально і з максимальною чіткістю визначено низку традиційних філософських понять, а поряд і таких, на які філософи довго — і даремно — не звертали увагу. Суттєве місце у книзі відведено аналізу питань щодо метафізичних засад філософської антропології та теології — це розділи про сутність людини, про сенс життя, про добро та зло, про творчість, щастя та ставлення до Бога. Це саме те, про що філософ Уйомов думав упродовж усього життя.

ДЖЕРЕЛА

Леоненко Л.Л., Уёмов А.И., Цофнас А.Ю. О философской и логической «девиантности» языка тернарного описания // Философия математики: актуальные проблемы : Материалы конференции. — М., 2007. — С. 114—116.

Леоненко Л.Л., Цофнас А.Ю. Об адекватности логического анализа философскому рассуждению // Вопросы философии. — 2004. — № 5. — С. 85—98.

Уёмов А.И. Вещи, свойства и отношения. — М., 1963. — 184 с.

- Уїюмов А.И. Аналогия в практике научного исследования: Из истории физико-математических наук. — М., 1970. — 264 с.
- Уїюмов А.И. Логические основы метода моделирования. — М., 1971. — 311 с.
- Уїюмов А.И. Об одном варианте логико-математического аппарата системного исследования // Проблемы формального анализа систем. — М., 1968. — С. 42—68.
- Уїюмов А.И. Основы формального аппарата параметрической общей теории систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник-1984. — М., 1984. — С.152—180.
- Уїюмов А.И. Системный подход и общая теория систем. — М., 1978a. — 272 с.
- Уїюмов А.И. Формальные аспекты систематизации научного знания и процедур его развития // Системный анализ и научное знание. — М., 1978b. — С.95 — 141.
- Leonenko L. The language of ternary description and its founder // Modern Logic. — 2001. — Vol.8. — № 3—4. — P. 31—52.
- Уїюмов А.И. The ternary description language as a formalism for the parametric general systems theory. Part 1 // International Journal of General Systems. — 1999. — Vol. 28 (4—5). — P. 351—366.
- Уїюмов А.И. The ternary description language as a formalism for the parametric general systems theory. Part 2 // International Journal of General Systems. — 2002. — Vol. 31 (2). — P. 131—151.
- Уїюмов А.И. The ternary description language as a formalism for the parametric general systems theory. Part 3 // International Journal of General Systems. — 2003. — Vol. 32 (6). — P. 583—623.

Останнє інтерв'ю

Арнольд Цофнас: Авенір Іванович, у Вашій опублікованій біографії, напевно, є прогалини та неточності. Чи не могли б Ви їх виправити, а заодно — розповісти, наприклад, про своє дитинство. Адже кажуть, що дитинство, особливо раннє, відбивається на всьому подальшому житті людини. Причому важливі й деталі, вони іноді бувають дуже суттєвими.

Авенір Уїюмов: Будь ласка. Почну з того, що мого діда по батьківській лінії розкуркулили. У нашому домі влаштували дитсадок. Батьки змушені були перебраться у місто — до Шуї, де батько став працювати шевцем, а мати — навчатися на курсах рахівників. Один з ранніх спогадів — біль. Батька не було вдома, і я вирішив допомогти йому шити взуття. Взяв гострий ніж і різнув ним по пальцю. Фактично відрізав шматок пальця. Закричав так, що мама почула, а вона була в іншому домі. Ось інший спогад. Мені купили дерев'яну конячку, і я вирушив на ній у подорож. Знайшли мене за кілька кварталів від дому.

Коли мені було п'ять років, сім'я переїхала у В'ятку, де були кращі умови для роботи батька й матері. Мати отримала там посаду бухгалтера у педагогічному інституті. У В'ятці я пішов у перший клас. І став «ударником по школі» (збереглася фотографія саме з такою назвою, на ній — кілька дівчат і я).

Одного разу мати спитала мене, чи не хочу я поїхати далеко-далеко. Я, звичайно, захотів. І невдовзі ми насправді вирушили. Їхали дуже довго, доки не приїхали до якогось дому, на якому був напис: ХАБАРОВСЬК. Тут мене мама познайомила з людиною і сказала: «От тобі, Венечка, новий тато». Я заперечив: «Це не мій тато. Мій тато залишився у В'ятці. А це — дядя». Звали цього дядю Леонід Іванович. Отже, він був «дядя Льоня». З часом ми з ним порозумілися. Він був людиною культурною, розвиненою, вплив його на мене був благодійним. Я міг звертатися до нього з різними питаннями. Наприклад, міг подзвонити йому по телефону на роботу і спитати, хто такий Багратіон.

А.Ц.: Ви добре навчалися у школі?

А.У.: Не завжди. Пам'ятаю, мама залишила мене у Хабаровську, а сама поїхала у Владивосток залагоджувати свої справи. Ось тоді я став погано навчатися. Коли мама повернулася, то пояснила мені, що навчатися треба добре. Я з нею погодився і став навчатися добре, але вже у Владивостоці. Тут я навіть отримав премію за третій клас — книгу англійського письменника Гринвуда «Маленький обідранець», яка справила на мене величезне враження.

Одного разу, прокинувшись, я побачив маму заплаканою. Дядю Льоню заарештували. Далі пам'ятаю величезну чергу біля тюрми, ми у цій черзі стояли, щоб віддати передачу для дяді Льоні. Це був не 1937 рік, не ежовщина, а вже 1940 — більш м'яке, «гуманне» правління Берії. Згадується також, як ми їздили у концтабір, що знаходився у районі бухти Находка. В цьому таборі був ув'язнений дядя Льоня. Пам'ятаю і нашу останню зустріч. Пам'ятаю його мудрі поради, що він давав мені, вже будучи в'язнем ГУЛАГу. Він намагався зародити у мені любов до подорожей. І це у нього вийшло! Його відправили на Колиму, там він і загинув.

А.Ц.: А чи відомо вам, за що Вашого вітчима заарештували?

А.У.: Пізніше мама дізналася від знайомих історію арешту дяді Льоні. Ця історія — красномовне свідчення того «порядку», що існував у країні за часів Сталіна. Директор тресту, у якому працював дядя Льоня, хотів привласнити велику партію лісу. Та треба було, щоб документ підписав головний бухгалтер, а ним був дядя Льоня. Він навідріз відмовився це робити. Тоді директор подзвонив до КДБ й повідомив, що він викрив «ворога народу», який проживає за такою-то адресою. Директор згадав, як під час однієї випивки дядя Льоня висловлював сумніви щодо правильності викладу подій Жовтневого перевороту 1917 року в «Історії громадянської війни в СРСР». Цього, ясно, було цілком достатньо, щоб визнати дядю Льоню беззаперечним ворогом народу.

А.Ц.: Арешт дяді Льоні якось вплинув на Вашу долю?

А.У.: Безпосередньо ніяк не вплинув. Мама не оформляла розлучення з моїм батьком, отже, мене й не могли вважати «сином ворога народу». Я

продовжував добре навчатися, виконуючи заповіт дяді Льоні. Згадую, що коли я здавав іспит з географії, вчителька запросила директора, щоб продемонструвати мої успіхи. Я став захоплюватися світовою літературою: Шекспір, Гете, Шилер, Пушкін, Бальзак, не згадуючи вже Жюль Верна та Майн Ріда. Раз мама вирішила подивитися, що я читаю, і жахнулася: натрапила на соромітні, як їй здалося, рядки Шекспіра. І мені довелося виправдовувати Шекспіра перед мамою.

А.Ц.: А як у Вас склалися стосунки з однолітками?

А.У.: Влітку мати відправляла мене до піонерського табору, і тоді наставали тяжкі часи. Річ у тому, що я був товстуватим хлопчиком, і це робило з мене предмет кепкувань і навіть цькування. Особливо старалися дівчата. Вони, згадую, підбігали до мене і дражнили: «Жи́ра-пуп, жи́ра-пуп, жиром'ясокомбінат!», ще й шипалися при цьому. А я не знав, що робити, бо мій батько якнайсуворіше заборонив мені бити дівчат. Раз я сидів перед палатою й чекав, коли дівчата заснуть, і плакав. Піонервожата, йдучи мимо, запитала: чого я плачу? Я їй усе розповів. Вона мені порадила: «А ти її вдар, ту, що знову стане чіплятися!». Я дуже здивувався: «А що, хіба дівчат можна бити?». — «Можна, — відповіла вожата, — а інколи навіть треба!» — «Але ж вони до вас побіжать скаржитися!» — «А ми їм добавимо!»

Я й досі пам'ятаю цей свій удар. Дівчинка була страшенно здивована. І... все закінчилося. Миттєво все стало відомо всім, і більше жодна дівчинка мене не дражнила. На жаль, з тією піонервожатою я більше не зустрічався. Мені б розцілувати її на знак подяки за те, що вона для мене зробила.

А.Ц.: Чи відбилась війна на Вашому подальшому навчанні? Адже тоді не лише на фронті, але й у тилу жилося нелегко.

А.У.: Після закінчення семирічної школи влітку 1942 року я вступив у військово-морську спецшколу, в її таборі провів ціле літо. Проте далі я потрапив на медкомісію, яка, використовуючи «тести Рабкіна», знайшла у мене неправильне сприйняття кольорів. І мене було відраховано зі спецшколи. Довелося вступати у морський технікум. До речі, пізніше, коли я вже навчався у МДУ, знов мав справу все з тими ж «тестами Рабкіна». Якось я побачив оголошення: «Лабораторії потрібні люди з дефектами колірної зору». Я зрадів: це була можливість підробити. Та на мене чекало розчарування. Перевіривши мене на тих самих тестах, мені сказали, що стосовно зору я цілком нормальний.

А.Ц.: А як у технікумі склалися стосунки з однолітками — адже ці хлопці зростали за умов безбатьківщини. Як вони сприймали хлопчину, який читав Шекспіра та Гете?

А.У.: На жаль, спочатку стосунки склалися не найкращі. Мене били, тепер уже всерйоз, били у найбуквальнішому розумінні. У технікумі склалася студентська мафія, що вважала за свій обов'язок тримати всіх у страху, а я не хотів підкорятися. Та одного разу я зустрів знайомого, який мені

сказав, що у Владивостоці є такий навчальний заклад — Далекосхідний політехнічний інститут (ДСПІ), у якому ніякої мафії нема. Там студентів не б'ють, а лише навчають. І мені захотілося у цей інститут. Після закінчення першого курсу морського технікуму, влітку 1943 року, я прийшов до приймальної комісії ДСПІ і попросив мене прийняти. Наді мною посміялися: от закінчи свій морський технікум, попади у 5% найкращих випускників, і тоді ми тебе, можливо, і приймемо. Я ледь не плакав. Члену комісії стало мене жаль, і він сказав: «Добре, принеси атестат про закінчення середньої школи».

Хоч такого атестата в мене не було — адже за плечима лише семирічка, я вийшов окрилений. У мене в запасі було цілих три місяці! За цей час можна було здати іспити екстерном. Половину строку я думав витратити на англійську мову, що погано мені давалась, і я вирішив займатись нею з викладачем. Математичні предмети мені давались легко. Головна проблема, думав я, — предмети типу органічної хімії, де треба запам'ятати величезну кількість формул усіляких реакцій.

А.Ц.: Але ж це майже нерозв'язне завдання — за 3 місяці пройти 3 класи школи!

А.У.: Було важко, навіть дуже важко. Та я не пасував, знаходив виходи. Скажімо, значну частину органічної хімії записав віршами — так було легше її запам'ятати. Дещо й досі пам'ятаю. «Давай возьмём дибромпропан, бром с краешков находится. Подействуем мы натрием, и бром он отберёт. Получим мы молекулу с цепью новой, замкнутой. Циклопропан, триметилен названье веществу».

І от почав я складати іспити екстерном при 1-й Центральній школі, де знайшов повне розуміння з боку завуча цієї школи, дякувати йому. Здаю хімію і отримую п'ятірку. На всю тригонометрію за 10-й клас у мене було всього кілька годин. Здав її теж на 5 балів, як і всі інші предмети математичного циклу. Єдина четвірка була з... історії. Екзаменував мене з цього предмета сам директор школи, він не зміг поставити цьому «вискочці» п'ятірку. Здавши іспити за 8-й, 9-й та 10-й класи, дізнаюся, що можна цього було не робити — достатньо було здати тільки за 10-й.

Та справу зроблено, і я з атестатом про закінчення середньої школи іду до ДСПІ. І тут — о жак!.. — отримую відмову. За чинними правилами я виявився занадто молодим для вступу до ВНЗ. Треба було чекати ще 2 роки! Виручила мене рішуча підтримка з боку єдиного тоді професора ДСПІ — Шумкіна. Завдяки його захисту мене було зараховано в серпні 1943 року до студентів цього ВНЗ.

А.Ц.: Все добре, що на добре виходить! І з цього часу життя Ваше увійшло у нормальне річище?

А.У.: На жаль, ні! Труднощі підкралися до мене зовсім з неочікуваного боку. Сталося так, що я дико, без пам'яті, закохався. Щоб «довести» свою

любов Тамарі (так її звали), я якось підпалив папери і сунув у вогонь свою руку. Вона почекала, чим це діло скінчиться, а тоді сказала: «Бросьте глупости!». І — пішла.

Я спробував придушити у собі це почуття вже звичним для мене способом — іспити складав екстерном. Далі став займатися науковою роботою. І зацікавився організацією педагогічного процесу. Написав «Лист викладачам ДСПІ» — про методiku викладання. Лист цей отримав високу оцінку Всеволода Тихоновича Бикова — голови методичної комісії. Так пройшов рік. Почався другий...

А.Ц.: А все ж, чому Ви так і не закінчили політехнічний інститут?

А.У.: Знання, які я отримував в інституті з математики і фізики, мене не задовольняли. Я став подумувати про переїзд до Москви, а саме до МДУ. Наприкінці другого курсу виникла ще одна причина, чому я захотів навчатися у МДУ. Склавши іспити екстерном, я отримав силу-силенну вільного часу і витрачав його у бібліотеці. Там якось знайшов книгу Гельвеція «Про людину». Я здивувався: як можна писати про «людину»? Візьми дзеркало й дивись. Та, відкривши книгу, не зміг від неї відірватися. Читав у ідальнях, трамваях, скрізь. Потім прочитав критику Гельвеція з боку Д. Дидро. І став записувати свої думки щодо спірних питань. Це вже було шляхом до філософії. Я став подумувати про вступ ще й на філософський факультет. Для цього знову ж таки треба було їхати саме до МДУ.

А.Ц.: Легко сказати «їхати до МДУ», але як це можна було здійснити 1945 року, коли війна ще не закінчилася, — неповнолітньому хлопчині перебратися із Владивостока до Москви, без особливих, як я розумію, засобів до існування, та й без упевненості в тому, що Москва розкриє йому свої гостинні обійми? І як Ваша мати поставилася до цього авантюрного проекту?

А.У.: Я оформився як особа, що супроводить інваліда Вітчизняної війни Василя Лужко. Ми могли б виїхати одразу після перемоги над Німеччиною, проте завадила війна з Японією. Мама схвалила наш проект, бо й сама хотіла повернутись до Європи. І от ми виїхали. Прибули до Москви у вересні, під грім салютів — святкували перемогу над Японією. У МДУ я пішов до декана мехмату. Він сказав мені, що навчальний рік розпочався, вступати на факультет уже запізно, проте порадив, якщо я вже приїхав, вступити до Інституту аерофотозйомки, геодезії та картографії, в якому було багато математики і з якого з часом можна було перевестись до МДУ. Я послухався поради і був прийнятий до цього інституту з розпростертими обіймами — там був недобір студентів. Лекції там я відвідував тільки з «воєнки», бо військова кафедра постійно скаржилася на студентів, що пропускали лекції. А я тим часом... складав іспити екстерном з предметів філософського факультету. Проте... став отримувати догани за невідвідування занять, а за ним і наказ про відрахування з інституту. І я пішов до

декана філософського факультету з проханням, щоб мене прийняли на перший курс, адже іспити за перший семестр я вже здав екстерном. Декан подивився на мене і сказав: «На першому курсі у нас вільних місць немає, а от на другому є. От якщо складете у цю сесію іспити за 2-й та 3-й семестри, ми Вас зарахуємо одразу на другий курс». Іспити я склав, і у лютому 1946 року був зарахований на другий курс, проте без надання гуртожитку. Але гуртожиток все ж таки мені дали — не деканат, а студентський комітет. Так я став повноправним студентом філософського факультету.

А.Ц.: А чи знадобились вам на філософському факультеті знання, отримані раніше з галузей фізики та математики?

А.У.: Так. Мене обрали головою студентського наукового товариства. Пам'ятаю, я організував велику дискусію за книгою Е. Шредингера «Що таке життя? З погляду фізика». У дискусії брали участь студенти філософського, біологічного та фізичного факультетів.

А.Ц.: Такий здібний студент мав би без особливих проблем вступити до аспірантури.

А.У.: Я закінчив філософський факультет 1949 року. Отримав диплом з відзнакою і, правда, був рекомендований до аспірантури Інституту філософії АН СРСР, у сектор філософії природознавства. Але в аспірантуру Інституту філософії я не потрапив. Річ у тому, що для вступу я мав заповнити анкету, а там був пункт: «Чи увіходили ви до складу Тимчасового уряду 1917 року». Я відповів: «Дивись пункт про рік народження». Така відповідь глибоко обурила представницю КДБ у відділі аспірантури. Сталінський режим до жартів ставився з підозрою. І мадам сказала своє «ні». Клопотання завідувача сектору І.В. Кузнецова та й навіть нового директора Інституту філософії академіка Г.Ф. Олександрова не допомогли. Я повернувся на факультет засмученим. Але тут я зустрів завідувача кафедри логіки П.С. Попова, який мені запропонував вступати до аспірантури на його кафедру. Я погодився. Зараз же оформили протокол складання іспиту, і я був прийнятий. Для дисертації, за порадою аспіранта Натана Годера, я взяв тему «Аналогія у сучасній техніці». Керівником став професор В.Ф. Асмус. І робота закипіла.

А.Ц.: На цьому Ваші «пригоди» скінчилися?

А.У.: Не зовсім. У роботі траплялися перерви. Одна, наприклад, була пов'язана з подіями навколо аспірантки Пантелєєвої, яку виключали з комсомолу (а це означало, що з аспірантури також). Річ у тому, що аспіранти кафедри логіки підробляли уроками в школі. І от один з учнів Пантелєєвої заявив, що вона «давала йому читати Гітлера». Потім, що-правда, з'ясувалося, що йшлося про радянську брошуру «Одкровення фашистських людоджерів». Це був перший гріх аспірантки. Другий пов'язаний із тим, що якийсь перехожий попросив її перекласти оголошення у вікні американського посольства. Вона й переклала: «Такого-от числа — День

Організації Об'єднаних Націй. Це — ваш день». Про цей випадок вона потім розказала комусь на факультеті. От за це її і слід було виключити з комсомолу. Я вирішив голосувати проти. Та вона так каялася, так поливала помями тих, хто захищав її, що я вирішив утриматись. Оглянувся — крім мене, утримався тільки Годер. Так утворилася «група Уйюмов — Годер», яку також слід було обговорити й засудити, що й було виконано на аспірантських зборах. Головував на них відомий у майбутньому логік Є.К. Войшвилло. Бідний Євген Казимирович! Він не знав, що з нами робити, і потихеньку спустив цю справу «на гальмах».

А.Ц.: А чи не можете Ви розповісти про якісь подробиці свого захисту кандидатської дисертації — адже вона проходила не дуже гладко?

А.У.: Дисертація, я гадаю, вийшла в мене непогана. Було отримано нові результати. І раптом — грім серед ясного неба. Офіційний опонент — Павло Сергійович Попов відмовляється бути опонентом. А слід сказати, що в Радянському Союзі було тоді лише два професори з логіки — П.С. Попов та В.Ф. Асмус. Асмус — мій науковий керівник, а Попов відмовляється. Отже, захист може не відбутися, і вся моя праця нанівець! Я дещо занепавав духом. Але тут до мене прийшла блискуча думка: адже дисертація називається «Аналогія у сучасній техніці», отже, моїм опонентом може бути хтось з фахівців із сучасної техніки! Тут же я побіг до Енергетичного інституту ім. Кржижановського. Його директор — академік Кирпичов — прийняв мене дуже добре. Був здивований тим, що філософ уміє писати формули. Викликав професора Баума і сказав йому: «Будеш офіційним опонентом».

І от — сам захист. Блискучі відгуки офіційних опонентів — професора Баума та кандидата філософських наук О.С. Ахманова. Далі почалися дебати. Несподівано П.С. Попов звинуватив мене у схильності перед «іноземщиною» (а слід сказати, що саме тоді розгорталась кампанія проти «космополітизму та схильння перед Заходом»). Його думку спростовував В.Ф. Асмус. Професор Ф.І. Георгієв сказав, що дисертація не має теоретичного характеру, оскільки мало цитат класиків марксизму. Проте всі ці виступи не мали особливо великого значення. Голосували так: «проти» — 1, усі інші — «за». Так я став кандидатом наук.

А.Ц.: Чому ж Ви після захисту не залишилися працювати у Москві?

А.У.: Мені пропонували залишитися у Москві. Та я розумів, що Москва — це нескінченна боротьба, а наукою там ніколи буде займатися. Тому віддав перевагу Іваново, де вже працювала моя дружина. Там було спокійніше.

А.Ц.: І що ж, чи вдалося хоч би в Іванові зайнятися «чистою наукою»?

А.У.: Невдовзі після переїзду до Іванова я прочитав черговий пасквіль проти кібернетики. Вирішив відповісти і направити відповідь не куди-небудь, а у журнал «Комуніст», найбільш авторитетний за тих часів.

Далі — довге мовчання. Потім, нарешті, прийшов лист: «З незалежних від нас причин опублікувати не можемо». Мою відповідь на пасквіль було опубліковано у «Вчених записках» Іванівського педінституту під назвою «Реальний смисл проблем кібернетики та їх викривлення у буржуазній науці» — приблизно у той же час, що й серію статей інших авторів на захист кібернетики у журналі «Вопросы философии».

Ну, а подальше моє життя проходило на очах моїх аспірантів.

А.Ц.: Дякую вам за відверту бесіду.

Арнольд Цофнас — доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії та методології науки Одеського національного політехнічного університету. Сфера наукових інтересів — онтологія, методологія наукового пізнання.
